

О.П. Таран (м. Київ)

**ПРИЧИНИ ТРУДНОЩІВ ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ У
СЛАБОЗОРИХ ДОШКІЛЬНИКІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

У тифлопедагогіці та тифлопсихології довгий час не приділялося достатньої уваги дослідженню цілісного утворення особистості, Я-концепції у дошкільному віці. Це зумовлено складністю дослідження Я-концепції у даний віковий період та недостатнім рівнем теоретичної визначеності змісту та структури цього поняття у загальній і спеціальній психології. Ґрунтуючись на експериментальних даних проведеного нами дослідження стану сформованості Я-концепції у слабозорих дошкільників встановлено, що у переважної більшості слабозорих дошкільників (72,5%), виявлено недостатній рівень сформованості Я-концепції. Дані результати дослідження підкреслюють необхідність визначити причини труднощів формування Я-концепції у слабозорих дошкільників. Дослідження причин труднощів нами відбувалось за трьома напрямками дослідження: 1) теоретичний — аналіз літературних джерел стосовно чинників, які можуть негативно впливати на формування особистості слабозорої дитини; 2) теоретико-експериментальний - визначення провідних типів труднощів у формуванні Я-концепції слабозорих дошкільників; 3) експериментальний - визначення причин труднощів формування Я-концепції у слабозорих дошкільників.

Теоретичний напрям дослідження. На основі теоретичного аналізу наукових робіт Г.В. Григор'євої [2], О.І. Зотова [3], А.Г. Литвака [4], Г.Х. Махортової [5], Є.П. Синьової [6], Л.І. Солнцевої [7], А. Суславичуса [8], Є.М. Української [10] та ін. ми систематизували особистісні прояви слабозорих дітей, що можуть вказувати на функціонування у них дисгармонійної Я- концепції, а саме: труднощі пізнання зовнішнього світу, морально- психологічних якостей людини та власної особистості; труднощі адаптації до соціальних умов, що виявляється у труднощах встановлення взаємостосунків з навколишніми через недостатню соціальну компетентність; недостатня сформованість особистісних якостей - обмеженість самостійності, невпевненість, почуття неповноцінності, залежність від думки іншого; пасивність у навчанні, низька самокритичність і здатність до самоконтролю; ставлення до власного порушення зору, що характеризується необхідністю отримання подвійного соціального підкріплення з боку інших людей у позитивній оцінці і підтвердженні «неважливості» свого дефекту та може виявлятися у переоцінці та недооцінці власних можливостей.

Чинники формування наведених характеристик особистості слабозорих дітей у тифлопсихологічній літературі виділено у дві групи: а) внутрішні, які полягають в особливостях функціонування психічних явищ, що залежать від впливу порушення зору; б) зовнішні, які характеризуються впливом соціуму.

На важливості внутрішніх чинників формування особистості наголошував Л.С. Виготський [1], який уперше сформулював положення про вплив дефекту зору на всю особистість в цілому. У ході теоретичного аналізу [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [10] та ін. встановлено, що психофізіологічні особливості слабозорих дітей полягають у наявності в них порушення функціонування зорового аналізатора (за збережених інтелектуальних

здібностей), що виявляється у зниженні гостроти зору, звуженні поля зору, порушенні окорухової функції, особливостях кольорового зору та, які спричиняють: особливості сприймання, що виявляються у низькій здатності до спостереження, зниження узагальнення до рівня фрагментарності, нечіткості зорових уявлень; особливості мислення, а саме: труднощі встановлення змістовних зв'язків, труднощі аналізу, синтезу, узагальнення та класифікації предметів, що зумовлено недостатнім розвитком наочно-образного й наочно-дієвого рівня мисленнєвої діяльності та визначає своєрідність конкретно-понятійного мислення слабозорих дітей; особливості чуттєвого досвіду, а саме його звуженістю, що обумовлено недостатньою диференційованістю образів пам'яті раніше сформованих у процесі сприймання; особливості мовлення, що виявляються у труднощах: встановлення предметної співвіднесеності слова та образу, розуміння конкретного значення слів, використання понять у мовленнєвій діяльності; особливості уяви, які виявляються в обмеженості можливості розвитку творчої уяви (через недостатній чуттєвий досвід).

Разом з цим наукові дослідження, практика навчання та виховання дітей з порушенням зору, за А.І. Зотовим [3], переконливо заперечують висновок про те, що розвиток психічних процесів та особистості загалом, перебувають у прямій залежності від пошкодження зору у сліпих та слабозорих. Так,

Є.М. Українська [10] зазначає, що генезис розвитку самооцінки у слабозорих школярів відповідає віковим закономірностям у нормі. Отже, як підкреслює

Л.І. Солнцева [7], слабзорість не впливає безпосередньо на формування особистості дітей з порушенням зору, а відповідний вплив здійснюють умови їх життя та виховання. Таким чином, на думку більшості науковців, факторами формування дисгармонійної особистості частини слабозорих дітей є зовнішні чинники: дисгармонійний підхід до виховання слабозорої дитини в сім'ї, що характеризується застосуванням гіперопіки як провідного стилю виховання, який виявляється у надмірному оберіганні дитини, похвалі уявних успіхів дитини задля компенсації її інвалідності та призводить до формування неадекватного рівня домагань: завищеного, коли дитина відчуває дискомфорт, стикаючись з об'єктивною реальністю, або заниженого, коли дитина не може реалізувати себе в соціумі відповідно до своїх можливостей; неадекватне ставлення батьків до порушення зору дитини, а саме: переоцінка батьками труднощів наявного у дитини порушення зору, яка призводить до зайвої турботи, створення умов штучної ізоляції дитини від суспільства, сприяє розвитку егоцентричної особистості з переважанням пасивної споживацької орієнтації, що в подальшому житті ускладнює адаптацію до соціуму; недооцінка батьками наявного у дитини порушення зору, що полягає в ігноруванні дефекту зору дитини, унаслідок чого така дитина намагається бути такою, як і зрячі однолітки, що може призвести до глибоких психологічних травм через усвідомлення обмеженості своїх фізичних можливостей; неадекватні соціальні установки зрячих людей стосовно людей з порушенням зору: ігнорування людей з вадами зору, уникання контактів з ними;

псевдопозитивна соціальна установка - поблажливе ставлення до людей з вадами зору, зниження вимогливості до них, що змушує людей з вадами зору відчувати себе особливими, відмінними від зрячих та ускладнює процес їх соціалізації і адаптації; ізолюваність системи спеціалізованої освіти, що спричиняє вилучення дитини з порушенням зору з багатьох соціальних зв'язків і виявляється у формуванні у них егоцентризму, монологічності у спілкуванні, неадекватної самооцінки.

Таким чином, особливості впливу означених внутрішніх і зовнішніх чинників, можуть впливати на формування певного власного образу слабозорі дитини, а саме: адекватного - реальна оцінка свого стану та можливостей, несприятливого - впевненість у неспроможності виконати свої життєві задачі та завищеного - ігнорування наявності дефекту та його наслідків. Варто зазначити, що когнітивне формування даного уявлення про себе можуть забезпечувати внутрішні обумовлювальні чинники формування особистості, тоді як афективне - дія зовнішніх чинників.

Отже, узагальнюючи результати теоретичного аналізу, зазначимо, що слабозорі діти мають певні особливості особистості, що обумовлені низкою внутрішніх і зовнішніх чинників, які можуть бути значущими у формуванні Я-концепції слабозорих дошкільників.

Теоретико-експериментальний напрям дослідження. У результаті аналізу помилок, допущених слабозорими дошкільниками під час діагностики стану сформованості їхньої Я-концепції у них виявлено труднощі: називання дитиною основних частин тіла, опису своєї зовнішності, усвідомлення зовнішньої схожості зі своїми рідними, статевої та вікової ідентифікації, сформованості активного словникового запасу стосовно сфери-Я, визначення статево-вікових характеристик та закономірностей їх співвідношення, самостійного називання дитиною себе по-батькові, визначення професійної діяльності своїх батьків, орієнтування у віці своїх братів та сестер, називання місця свого проживання. Виявлено низьку зацікавленість дітей діяльністю, небажання виконувати інструкцію експериментатора, схильність до негативної оцінки дитиною себе, неоднозначність відображеної самооцінки та ставлення до себе.

Узагальнюючи виявлені труднощі, нами визначено, за В.В.Тарасун [9], їх аспекти, типи та прояви, що могли ускладнювати процес формування Я-концепції: аспект інформації: I-й тип — труднощі актуалізації та відтворення інформації стосовно себе (бідність змістової сторони мовлення, недостатнє відтворення знань дитини про себе в активному мовленні); II-й тип — труднощі усвідомлення та оперування інформацією про себе під час її безпосереднього усного відтворення (недостатня сформованість здатності до не стандартизованого самозвіту); аспект дії та операції: III-й тип - труднощі здійснення формально-логічних операцій стосовно сфери-Я на образному рівні (труднощі сприймання елементів та цілісного образу, його побудови, усвідомлення змісту); IV-й тип — труднощі здійснення формально-логічних операцій стосовно сфери-Я на понятійному рівні (недостатня сформованість

запасу слів, значення конкретних понять, що описують людину на фізичному, психологічному і соціальному рівні; труднощі встановлення причинно-наслідкових закономірностей в сфері соціальних стосунків); особистісний аспект: V-й тип - труднощі у здійсненні самоконтролю при виконанні діагностичних завдань, що зумовлені несформованістю довільності поведінки (недостатня сформованість уваги як контролю, невідповідність поведінки дитини діагностичній ситуації); VI-й тип - труднощі соціальної взаємодії, обумовлені особистісними особливостями (фіксація на самозахисті, спрямованість агресії на зовнішнє оточення, сприймання проблемної ситуації як перешкоди для реалізації власних бажань та задоволення потреб); соціальний аспект: VII-й тип - труднощі сприймання й усвідомлення дитиною ставлення до неї мікросоціуму (вплив несприятливої сімейної ситуації на психічний розвиток дитини; низький ранг у групі однолітків та негативне ставлення до однолітків; залежність ставлення дитини до ДНЗ від рівня забезпечення в ньому комфортних умов виховання).

Встановлено, що більш характерними типами труднощів у формуванні

Я-концепції слабозорих дошкільників виступили: III-й і IV-й типи, а саме: здійснення формально-логічних операцій стосовно сфери-Я на образному і понятійному рівнях та I-й тип, що виявився у труднощах актуалізації та відтворення інформації про себе. Ці типи труднощів виявлено у 83% досліджуваних, що мають порушення зору. Також характерними виявилися труднощі UI-го типу - труднощі соціальної взаємодії, обумовлені особистісними особливостями, які притаманні 66,7% слабозорих дошкільників.

Таким чином, у результаті проведеного теоретико-експериментального дослідження визначено, що основні труднощі (оперування образами та поняттями стосовно сфери-Я і соціальна взаємодія, збудована особистісними особливостями дитини) стосуються внутрішніх чинників формування Я- концепції у слабозорих дошкільників.

Експериментальний напрям дослідження реалізувався у безпосередньому визначенні причин труднощів формування Я-концепції у слабозорих дошкільників шляхом: визначення стану сформованості внутрішніх чинників: а) дослідження сформованості образних уявлень сфери-Я; б) дослідження змістових концептів сфери-Я; в) дослідження підструктур особистості, що обумовлені дією захистних механізмів; визначення стану сформованості зовнішніх чинників: а) дослідження соціальної ситуації розвитку дитини в дошкільному навчальному закладі обумовленої взаємодією дитини з однолітками та педагогами); б) дослідження сімейної ситуації розвитку дитини.

Експериментальне дослідження причин труднощів формування Я- концепції у слабозорих дошкільників ми здійснили на вибірці 40 слабозорих дітей старшого дошкільного віку, особливості психофізичного розвитку яких, зумовлені такими порушеннями зору: гіперметропією, косоокістю, астигматизмом, міопією, амбліопією при гостроті зору без корекції від 0,15 до 1 діоптрій, а з корекцією зору — від 0,4 до 1 діоптрій. Обумовлюючий вплив причин труднощів на складові Я-концепції слабозорих дошкільників

визначався у ході виявлення достовірних функціональних зв'язків між ними (коефіцієнти кореляції Пірсона в межах $r=0,31—0,7$ на рівнях значимості $\alpha=0,05--0,001$).

У результаті аналізу та узагальнення експериментальних матеріалів визначено, що у слабозорих дошкільників недостатній рівень сформованості активної Я-концепції обумовлено недостатнім рівнем сформованості образних уявлень стосовно сфери-Я, низьким рівнем сформованості здатності до розрізнення емоційних станів людини за зовнішнім виразом обличчя та низьким рівнем сформованості змістових концептів стосовно сфери-Я, що визначає недостатню компетентність дитини в усвідомленні власного «Я». Недостатній рівень сформованості активної Я-концепції слабозорих дошкільників характеризується залежністю від особливостей поведінки дитини у фруструючій ситуації: несформованістю здатності брати відповідальність на себе та нівелювати значимість фруструючої ситуації; домінуванням агресії, самозахисту та перекладання відповідальності на інших. Сприятливий вплив на формування активної Я-концепції слабозорих дошкільників виявлено через такі зовнішні чинники, як: відчуття сприятливості виховного середовища ДНЗ, що характеризується позитивним ставленням дітей до садочка і вихователів, сприйманням дітьми позитивного ставлення вихователів; прийняттям дитини в групі однолітків, що особливо позитивно впливає на формування Я-фізичного та емоційно-оцінної складової активної Я-концепції та сприяє кращому усвідомленню своєї зовнішності, її привабливості та розвитку здатності до емоційно-оцінної діяльності стосовно себе.

Визначено, що особливості розвитку описової складової пасивної Я-концепції в компоненті усвідомлення статеві-вікових закономірностей обумовлений недостатнім рівнем сформованості образних уявлень стосовно тіла людини. Водночас сприятливий вплив на формування статеві-вікової ідентифікації слабозорої дитини відбувається в результаті відсутності конфліктних ситуацій в сім'ї та її позитивного ставлення до вихователів. При цьому важливо зазначити, що причини труднощів формування Я-образів є неоднозначними. Так, адекватна стійкість уявлень про себе в минулому та майбутньому обумовлені схильністю дитини до реагування в напрямку захисту «Я», що забезпечує незмінну позитивність Я-образу дитини в часі. Також спостерігається обумовлююча тенденція тотожності Я-реального з Я-відображенням, нівелюванням значущості проблемної ситуації. Виявлено, що чим вищий ранг слабозорої дитини в групі і позитивніше її ставлення до , вихователів та нижчий вплив авторитарного стилю виховання в сім'ї, тим меншим є зв'язок між Я-реальним дитини та Я-відображенням.

Встановлено, що самооцінка як компонент емоційно-оцінної складової пасивної Я-концепції у слабозорих дошкільників є завищеною, а стан її критичності залежить від сформованості образної та понятійної складових сфери-Я. Водночас максимальну сформованість позитивності самооцінки забезпечують комфортність виховної атмосфери вдома і в садочку. З'ясовано, що адекватне опосередковане ставлення до себе слабозорих дошкільників

зумовлене станом сприятливості сімейної ситуації, а ставлення дитини до себе через призму сприйнятого ставлення до неї вихователів залежить від дії захисту «Я», що забезпечує нижчу критичність дитини до себе та вищу усвідомленість позитивності в ставленні з боку інших.

Недостатній рівень усвідомлення слабозорими дошкільниками порушень зору зумовлений низькою здатністю дитини розпізнавати і розуміти емоції та зміст морально-етичних ситуацій, усвідомленням наявних труднощів взаємостосунків у сім'ї, типом батьківського ставлення, що характеризується симбіозом, авторитаризмом або інфантилізацією. Отже, встановлено, що усвідомлення порушення зору залежить від сприймання дитиною реакції на неї інших людей, яка вказує на її відмінність від них, а стан сформованості образних уявлень та змістових концептів сфери-Я при сприянні гармонійної сімейної ситуації забезпечує адекватність усвідомлення: нею порушення зору. Адекватне ставлення до порушення зору у слабозорі дитини формується за умов схильності її до сприймання фруструючої ситуації як неважливої та наявності відчуття більш критичного ставлення до неї з боку однолітків, батьків та вихователів.

Виявлено, що недостатній рівень сформованості йоведінкової складової пасивної Я-концепції в цілому виявляє пряму залежність від функціонування пізнавальної діяльності, тобто поведінка дитини ґрунтується на її компетентності в образах та поняттях сфери-Я. Крім того недостатній рівень сформованості соціального аспекту поведінки та інтересу до діяльності у слабозорих дошкільників обумовлений відчуттям недостатньої сприятливості сімейного середовища. Недостатній рівень сформованості психосоціальної зрілості та інтересу в діяльності визначається типом батьківського ставлення, що ґрунтується на інфантилізації дитини. Водночас, авторитаризм батьків слабозорих дітей сприяв розвитку їх самостійності в соціумі, через недостатнє перенесення дитиною зовнішнього контролю у внутрішній.

Таким чином, експериментально встановлено, що основними причинами труднощів, що негативно вплинули на процес формування Я-концепції у слабозорих дошкільників є недорозвиток: внутрішніх факторів (недостатня сформованість образів та змістових концептів стосовно сфери-Я), що зумовлено обмеженням чуттєвим досвідом дитини стосовно сфери-Я та відсутністю цілеспрямованого навчального впливу, забезпеченого навчально-виховною програмою ДНЗ стосовно сфери-Я, та зовнішніх факторів (недостатнє відчуття дитиною сприятливості сімейного мікроклімату, схильність до агресивності та перекладання відповідальності у фруструючій ситуації), які характеризуються неблагополуччям соціального середовища та несформованістю у дітей навичок соціальної взаємодії.